

ЖЕЛЮ АВДЖИЕВ

НАРОДНИЧЕСКИ ИЛЮЗИИ И ХУДОЖЕСТВЕНА ПРАВДА

НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА НАРОДНИЧЕСТВОТО И НА НАРОДНИЧЕСКАТА
ЛИТЕРАТУРА У НАС

Народническите идеи проникват в българската литература в края на 80-те и главно през 90-те години на миналия век. Под влиянието на народническата идеология, възприета от руските общественици и писатели-народници, някои писатели създават творби, които съставят нашата народническа литература. Тази литература е ограничена по обхватност и не особено богата по разнообразие на жанрове, идеи и образи. Не винаги има и строго определени „чисти“ народнически рамки. А с постепенното изживяване на народническите идеи в първото десетилетие на новия век, тя престава да бъде актуална проблема в нашата литературна действителност. Затова терминът „народническа литература“ би трябвало да се приеме и разбира доста условно и с уговорки. Важното е, че произведенията на писателите-народници са вълнували съвременниците. Създадени в онай епоха, когато се оформя цялостният народностен облик на нашата следосвободенска реалистична литература, те разнообразяват идейно-естетическото ѝ богатство, допринасят за укрепване на демократизма и хуманизма в нея.

1

За народничество у нас може да се говори по-определено от началото на 80-те години. Преди да са се появили в литературата произведения с народнически идеи, тези идеи са навлезли в нашия обществен живот. Установилите се в резултат на Освободителната война дребнобуржоазни отношения в страната дават отпечатък върху целокупния идейно-духовен живот в тогавашна България. Тези условия, макар и скоро да започват да се разрушават, благоприятствуват за разпространение и развитие на предимно дребнобуржоазни идейни течения.

Разбира се, в първата половина на 80-те години са много силни още идеите на национално-освободителното движение. Широко и всеобхватно си остава също така влиянието на руската прогресивна мисъл. Сега наред с идеите на шестдесетниците започват да проникват и народническите идеи — отначало от революционното руско народничество, но по-късно и по-много повече от отклоняващите се по пътя на буржоазния либерализъм народници. Най-напред народническите идеи особено много допадат на онези дейци от либералната партия (някои от тях дори и участници в национално-освободителната борба), които не можели да се примирят с разоряването на дребните собственици. А то започва още в първите години след Освобождението, засилва се през втората половина на 80-те години

и достига до чудовищни размери през 90-те години. Съчувствието към пропадащите селяни и дребни занаятчии и наивната вяра, че капитализмът не е неизбежен, а и вреден — всичко това се явява благоприятна психологическо-емоционална почва за възприемане на народническите идеи. Така че условия за проникване на народничеството се създават у нас твърде рано. И само с наличието на такива условия е възможно и обяснимо разпространението му главно от онези младежи, които получават образованието си в Русия. Естествено, у нас съществуват и твърде големи различия от обстановката в Русия — липса на самодържавие, крепостничество и др. Затова и народническите идеи, пренесени от Русия при нашите условия, получават известно пречупване, придобиват малко по-друг облик. Те обаче запазват основните народнически принципи, които, според Ленин, произтичат от това, че същността на руското народничество е в „... представителството на интересите и идеите на руския дребен производител“.¹

Далечни отгласи от борбата на руските революционни народници биха могли да се съзрат в любовта към „халачи и кундураджий“, в омразата към чорбаджии и чиновници на Захари Стоянов преди 1885 г., в отрицателното отношение към строителството на железници на Атанас Узунов, в утопически социализъм на Георги Кърджиев... Народнически настроения и утопично-социалистически елементи има в дейността на дружеството „Нов живот“ и в „нравствената задача на интелигенцията“ на Н. Габровски, в „сиромасомилските“ идеи на Спиро Гулабчев... Много скоро обаче, както е известно, З. Стоянов, а и другите национал-революционни дейци напускат народническите и изобщо демократическите си позиции и стават буржоазни идеолози, яростни защитници на Стамболовия режим и врагове на социализма.

Все още народническите идеи не са напълно оформени и избистрени теоретически и не достигат до художествената литература, до малцината български писатели в онова време. Те се явяват малко по-късно, когато след пристигането в България на руските народнически емигранти — Вл. К. Дебагорий-Мокриевич, Г. Баламезов, П. Габе и др., започва по-системна и упорита пропаганда на народническата идеология. Но сега вече обстановката се е изменила. Не само по-раншните привърженици на революционните идеи на руското народничество, както бе отбелязано, са станали буржоазни националисти и „критици“ на социализма, но и самите руски емигранти не са революционни, а либерални народници, които също така не приемат социализма, а и правят опити да го „оборят“. Между това засилващите се капиталистически отношения носят още по-голямо разоряване и обедняване на селяни и занаятчии, засилват лихварството, експлоатацията и т. н. В страната се води остра борба срещу омразния режим на Стамболов, в която участвуват всички демократично настроени интелигенти и най-широки слоеве от нашето общество.

Начело на борбата застават социалистите, които получават първата си калилка и обществено признание. Наистина много често социализмът се е схващал не като научен израз на работническото движение — такова движение фактически все още не съществува — а като хуманитарна идеология и у мнозина социалистическите идеи били съчетани с утопически, народнически и други възгледи.² Все пак в социалистическите

¹ Ленин, Съчинения, т. I, стр. 426.

² Д. Благоев, Принос..., стр. 26.

идеи се увлича по-голямата част от младежта и интелигенцията. Затова и пропагандирането идеите на либералното народничество сега става вече борба едва ли не на първо място със социалистите, отколкото с лихвари, капиталисти, представители на държавната машина — истинските народни врагове. Руските народници-емигранти се стремят да докажат, обявявайки се най-напред срещу брошурата на Д. Благоев „Що е социализъм и има ли почва той у нас“ (1891), че в България няма условия и за разпространение и на социализма, защото българският бит бил коренно различен от този в Западна Европа и земеделският характер на страната не позволявал развитието на капитализма. Известно е как печално завършват тези, а и по-сетнешните опити. Още тогава Благоев им дава достоен отговор. И подобно на Плеханов той опровергава и доказва ненаучния, дори реакционния характер на народническите теории. Изобщо Благоев пише за народничеството у нас главно, за да отхвърли и опровергае консерватизма и утопизма на народниците.

А Ленин винаги е подчертавал двойствения характер на народническата идеология. В разрешаването на големите социални въпроси руското народничество и в двата етапа от развитието си се основава на стари теории, на романтическа, дребнобуржоазна критика и на старите и на новите отношения. По общите си идейно-теоретически и философски позиции, по думите на Ленин, народничеството е крачка назад в сравнение с възгледите на Чернишевски. Същевременно обаче Ленин, изтъквайки противоречивия характер на народническата теория и практика, високо цени призива на народниците към революция и изобщо техния селски демократизъм. Той критикува например този демократизъм, когато си служи със социалистически утопии, но прибавя: „Лъжовен във формално-икономически смисъл, народническият демократизъм е истина в исторически смисъл; лъжовен като социалистическа утопия, този демократизъм е истина на онази своеобразна исторически обусловена демократическа борба на селските маси, която съставлява неделим елемент на буржоазното преобразуване и условие за неговата пълна победа.“¹ И още нещо много важно прибавя Ленин в полемиката си с народниците — термините „реакционен“, „дребнобуржоазен“ и т. н., отнасящи се до тяхната теория трябва да се схващат в историко-философски смисъл и „като полемични похвати“, а не да се отнасят до личните качества на самите поддръжници на отживелите теории.² Тази забележка е извънредно съществена и много необходимата при оценката на прогресивното гражданско поведение на руските народници. Тя е необходимо условие и за правилното разбиране на народническата литература. Недооценяване на „истинността“ в конкретно-исторически смисъл на народничеството има по същество и в отношението на първите български марксисти, включително и на Д. Благоев, към нашите народнически демократизма на българското народничество не е преодоляно до голяма степен в нашата марксистеска литературна история и до днес.

В светлината на Лениновите мисли, като се държи сметка, разбира се, и на своеобразието на нашата обществена и литературна обстановка, трябва да се каже, че подценяването на народничеството е свързано с подценяване демократизма на селячеството от нашите първи марксисти,

¹ Ленин, Съчинения, т. 18, стр. 326.

² Ленин, Съчинения, т. 2, стр. 221—549.

за което говори и Георги Димитров.¹ Съвсем очевидно е, че Благоевото гледище за народничеството, създадено все пак във връзка със задачите на социалистическото движение в оня момент, би трябвало да се развива и допълва по-нататък по онези линии, които дава Ленин. Наред с изтъкване на консерватизма да не се забравя демократизмът на народничеството, демократичното и общо взето прогресивно гражданско поведение на нашите народници. Защото народничеството у нас не се представлява само от руските емигранти, които по-късно в полемиката си с Благоев си служат дори с аргументите на първите ревизионисти, като Бернщайн, а главно от учителството или отделни идеалисти — интелегенти и публицисти, от онези, които тъй добре познават съдбата на българския селянин. Същевременно желаят да му помогнат да се отрве от чорбаджии и лихвари, от кметове и бирници, но не виждат истинския път за подобряване положението му. Дори смятат, че едва ли не всичко се изчерпва с просветителската мисия на интелигенцията. Щом отвори очи селянинът, ще види онези, които са виновни за нещастията и мизерията му, ще се научи по-добре да обработва земята и в края на краищата ще спаси и укрепи имота си. На първо място в тази просветителска работа е учителят, който обаче ще помага на народа, но без политика и партизанщина, ще го предпазва от партизански увлечения, като сам той стои далеч от политическата борба.

По-определени и значителни обществени проявления на тези „редови“ народници са: организирането отначало на учителски дружества, а след това и на учителския съюз. Още при първите си стъпки този съюз среща съпротивата на значителна част от учителството, което е под влияние на социалистическото движение и иска да даде друга насока на дейността на съюза. Макар и да полемизират със социалистите, народническите интелегенти и главно учителите са демократи, които въпреки наивните си възгледи и утопически мечти, са здраво свързани с народа, отнасят се с топло съчувствие към него, ненавиждат враговете му и в най-искрен порив се стремят да му бъдат в полза. Народниците обаче гледат на народа повече като на безпомощна и страдаща маса. А не само за социалистите, но дори и за демократи като А. Константинов, А. Страншимиров и др., народът, освен че страда, е и активна, така да се каже, сила, вълнува се, роптае. . .

Идеализмът на учителите-народници се явява до известна степен продължение на патриотичните и народностни традиции на българските учители и просветители отпреди Освобождението — на оная забележителна роля, която те изиграват за националното съвествяване на народа и в подготовката му за отхвърляне на потисничеството. Не би трябвало обаче и да се надценява демократизмът на народниците. Взето обективно-исторически, той е крачка назад в сравнение с революционния демократизъм на Каравелов и Ботев. Да не говорим за демократизма на социалистическото движение, което се развива и разпространява в същото време. Отделни опити за посочване демократизма на народничеството и на писателите-народници вече са правени.²

¹ Г. Димитров, Политически отчет на ЦК на БРП (к), сп. Ново време, г. XXV, 1949, кн. 1, стр. 22.

² Г. Цанев, Страници от историята на българската литература, 1956, стр. 30: По пътя на реализма, 1960, стр. 57.

Г. Константинов, Т. Г. Влайков — литературно-критически очерк, 1960, стр. 22.
Е. Бужашки, Д. Благоев и победата на марксизма в българското социалистическо движение, 1960, стр. 268 и др.

В народническите идеи, завладели известна част от учителството, се увеличат в края на 80-те години и някои български писатели. Но кои писатели могат да се нарекат народнически? Без съмнение онези, които се придържат към основните положения на народническата идеология — и като граждани, общественици, и главно като творци. Най-сигурният и основен показател, естествено, са техните художествени произведения. Но знае се, че художествените творби не са механично копие и илюстрация на идейните възгледи на писателите, а художествена правда за живота, с естетическа стойност, предназначение и въздействие. Все пак, като се държи сметка за своеобразието на художественото отражение, трябва да се търсят онези възгледи за обществения живот, онези идеи и мечти за неговото развитие и преустройство, които макар и внушени със средствата на художественото изображение, влизат в идейната система и платформа на народничеството: а) любов и съчувствие към народа, към малоимотните слоеве, главно селячеството, б) стремеж по пътя на просветата, а не чрез политическата борба да му се помогне да запази имота си и самобитността на патриархалния бит от зловредното влияние на капитализма. . . Тези основни изисквания в художествено превъплъщаване вземат съответни образи или картини, внушават се понякога с поетична условност и обобщение.

В нашата литературна история съществува неяснота и твърде големи различия при квалифициране на писателите като народници и изобщо при определяне влиянието на народническата идеология върху творчеството им. Не са редки случаите, когато заради близостта до народа, заради демократизма им по-голямата част от писателите до Първата световна война се определят като народници. В литературните статии и изследвания не само от миналото, но дори и в наше време, наред с Т. Г. Влайков и Хр. Максимов, към народниците се причисляват и А. Страшимиров и Ник. Попфилипов, Ц. Церковски и П. К. Яворов, Мих. Георгиев и П. Ю. Тодоров, дори Ив. Вазов и П. П. Славейков. . .

Всъщност истински, „типични“ народници в нашата литература са Тодор Г. Влайков (Веселин) и Христо Максимов (Мирчо), тъй като в цялата си обществена практика — като учители и публицисти — те се ръководят от основните принципи на народническата идеология. Защото — най-важното — в идейната основа на творчеството си, макар и не винаги ярко и определено, те поставят главните положения в народническото мировъзрение и като художествени проблеми се стремят да ги внушават на читателите. Така ги възприемат и съвременниците им.

Отделни народнически настроения могат да се открият и у някои други писатели. Но именно само като отделни настроения, „навеи“ (по изразу на А. Страшимиров), а не като идейна позиция, включваща основните елементи на народническата идейна система. Такива са: А. Страшимиров, П. К. Яворов, Ц. Церковски, Ник. Попфилипов, дори в известен смисъл Мих. Георгиев или Ив. Кирилов, П. Ю. Тодоров и други в началото на творческия си път. При тези писатели народническото движение. У Страшимиров, Яворов, Церковски, Ив. Кирилов, П. Ю. Тодоров и други те съществуват доколкото са свързани със социалистическите им идеи, доколкото техният социализъм не е „чист“.

а има народнически „примеси“. А при Ник. Попфилипов и Мих. Георгиев близките до народническите настроения се свързват с тяхното съчувствено отношение към тежката съдба на народа и от ненавистта им към съвременната действителност. Но у всички народническите настроения не са мироглед, не са станали и художествена концепция. Затова се основаваме на творчеството на Т. Г. Влайков и Хр. Максимов и то от края на 80-те до края на 90-те години.

Какви са по-конкретно народническите възгледи на Влайков и Максимов и кои са по-значителните им прояви като общественици и публицисти-народници? Още от своето детство и юношество Влайков и Максимов всмукват въздуха, който диша преобладаващата дребнобуржоазна и еснафска среда на техните родни градове — Пирдоп и Самоков (Пирдоп даже минава за село). Опознават нейния труд и материални несгоди, нейните надежди и очаквания. С поетическа чувствителност възприемат нейната трагична съдба. Обикват тази занаятчийско-еснафска и селска среда, като свързват завинаги с нея жизнената си съдба и творческо призвание. Тези първи сходни жизнени впечатления на двамата бъдещи писатели улесняват възприемането по-късно на народническите идеи. До народническото учение те стигат по различни пътища.

Окончателното осмисляне на идеите и творческите си търсения Влайков получава при следването си в Московския университет (1885—1888), където той с жар започва да чете статиите на видния идеолог на руското народничество Н. К. Михайловски и постепенно възприема неговата субективна социологична теория, неговата народническа идеология — разбира се, идеите на руското либерално народничество.¹ Пътят на Максимов до и след възприемане на народническите идеи е малко по-различен от този на Влайков. От опита и впечатленията си като учител Максимов идва до идеята за просветата като първо необходимо условие и фактор за подобряване положението на бедния селянин и разоряващ се еснаф, т. е. до едно от централните положения в народническото учение. Главен и непосредствен идеен учител на Максимов е Георги Кърджиев, който до към 1888 г. изповядва общо взето народнически, дори утопично-социалистически идеи и се проявява като честен и демократично настроен интелигент.

Достигнали по различни пътища до народничеството, Влайков и Максимов на практика се опитват да приложат народническата теория — като учители-общественици, като публицисти и писатели.

Изобщо цялата им обществена и публицистична дейност — двамата са активни просветни дейци, нещо като идеолози на народническото направление в учителското движение (Максимов е редактор на народническите обществено-педагогически списания „Целина“, „Учител“, „Просвета“ и др.) — е под знака на тяхното народническо веруване. Без да имаме възможност да се спираме подробно на тази дейност, ще отбележим само, че в техните многобройни статии са застъпени основните положения на народническото учение: защита на дребните собственици от „пипалата“ на капитализма и съчувствие към бедственото им положение, издигането на просветата като главно средство за борба с неможията, отвращение от политическата борба, позоваване дори на „самобитността“ на българския живот и т. н.

¹ Т. Г. Влайков, Завои, из жизнения път на един писател и общественик, 1935, стр. 33.

Влайков и Максимов проповядват и отстояват принципите на народническото си мировъзрение в спор и борба дори със социалистическите идеи, завоювали такъв широк терен сред българската интелигенция. Отричането и неприемането на теоретическата и практическата платформа на най-последователните борци за коренно обществено преустройство, за действително освобождение на народа естествено отнема не малко от ореола на Влайков и Максимов и изобщо на народниците като единствени защитници на народа. Но независимо от заблужденията и консерватизма във възгледите, народниците си остават по същество демократично настроени и неподкупни в своята искреност и наивност ратници за народното благоденствие. Те са носители и изразители на своеобразния демократизъм на селската маса. Дълбокият и искрен хуманизъм, самопожертвувателността и най-чистата етичност, въпреки сантиментализма и наивитета, са също така характерни за нравствения лик на Влайков и Максимов като общественици и творци. Освен това в усилията на Влайков и Максимов да отделят и „предпазят“ учителите, а и селяните от политическата борба, би могло да се съзре, взето в обективен смисъл, и един ценен момент — отвращение от начина, по който се води политическо-партийната борба от буржоазните котерии, от тяхното партизанство. От тази „партизанщина“ са възмутени всички български писатели от 90-те години.

Също така Влайков и Максимов, както и почти цялата наша интелигенция от онова време, се обявяват против терора и задушаването на свободната мисъл при Стамболовата диктатура, против политиката изобщо на буржоазните правителства, която води до все по-голямо обезправяване, разоряване и обедняване на народните маси. Ненавиждат кметове и лихвари. Това личи в много от техните статии, очерци и художествени творби. Без да са се изяснили закономерностите на обществения живот, макар и възмущението им от социалните злини да е малко сантиментално, а предложените средства за премахването им да не излизат от границите на дребнобуржоазния радикализъм и демократизъм, Влайков и Максимов не одобряват режимите на политическо безправие и икономическа експлоатация.

А на литературното си дело, на творческата си дейност те гледат, може би повече от всички свои съвременници, като на определено средство за практическо осъществяване на своите идеи и мечти за въздействие върху съвременниците. Дори някои от разказите и очерците им представляват разгънати авторски изказвания по обществени и просветни въпроси. Народническите им идеи и обществена практика определят основния идеен патос и степента дори на художествената значителност на техните творби. В зависимост от народническото верую на писателите са подбрани жизненият материал, главните герои, дори похвватите, изобразителните средства и т. н.

Наистина идейно-емоционалното съдържание и естетическите качества на художествените творби не се изчерпват с мирогледа на авторите. Художествените произведения са винаги по-широки от идейните концепции на творците, защото са отражение, художествен израз не само на техните идеи, но и на богатата и многообразна обективна действителност, а понякога и на идеи, които идат в известен смисъл отвън — от литературната среда и школовка, от влиянията и т. н. При Влайков и Максимов обаче зависимостта между идейните позиции и художествените

творби е твърде тясна и съвсем очевидна. В някои от разказите им народническите идеи не са внушени направо, пряко, но в други — главно с очерков характер — съвсем открито и с публицистична прямота.

Техните художествено най-значителни творби не са създадени, когато авторите са се „освободили“ от народническите си възгледи, а когато са намерили художествено най-убедителния начин да ги внушат на читателя. Защото, ако стремежът да се спре пропадането на дребния собственик или схващането, че с премахването на невежеството неговото положение ще се подобри, са наистина илюзорни, то любовта и близостта към народа, съчувствието към неговата нерадостна орисия не са илюзии, а действителност, жизнена съдба на двамата писатели. И това дълбоко свързване с живота на народа не може да не бъде стимул, а и основа за създаване на жизнено правдиви, искрени, реалистични произведения. Изобщо художествените достижения и слабости, подстъпът към художествения материал, дори обикнатите художествени похвати и средства на Влайков и Максимов са до известна степен в зависимост от положителните и слабите моменти, от демократизма и консерватизма в тяхната народническа идеология. Социалната база на народничеството е селячеството, с противоположните тенденции в живота и мечтите му. Прав е У. Фохт, който отхвърля твърдението на Я. Елсберг (при дискусията, която се разгръща в съветския печат), че народническите идеи на писателите като илюзорни, лъжливи не могат да бъдат определящи в художествената им дейност.¹ А истината е, че народническите възгледи с цялото си своеобразие определят общо взето особеностите на художествения метод на писателите-народници, стила дори на творчеството им.

Разбира се, това не изключва и другото — случаите на непълно покритие, на несъвпадение, на надхвърляне в художествената практика идейните граници на народническите възгледи. Понякога жизнените впечатления са толкова силни, че идват в явно несъгласие с народническите илюзии. Най-често тези случаи са в полза на правдивостта и художествената убедителност, на реализма. Не бива да се забравя (при една обща и крайна равностойност) и една друга особеност, за която бе загатнато по-напред. Народничеството у нас, появило се в онова време, когато започва разпространението на социалистическите идеи, не е, за разлика например от руските революционни народници, най-прогресивното идейно течение, не е върхът на нашата прогресивна и демократична мисъл. Дори социализмът у нас се утвърждава в борба с консерватизма на народничеството. Така е и с народническата литература. Тя съвсем не е във върха на нашата художествена мисъл, тъй като когато тя се създава, имаме толкова и такива ярки критически реалисти. Слага се и началото на проникване на социалистическите идеи в литературата. Затова народническите писатели са малко, а влиянието им ограничено. У нас не можа да се създаде определено и обособено народническо идейно и литературно течение.

Общите идейни позиции и много близката обществено-политическа дейност на Влайков и Максимов, а оттук и общият дух и тенденции на тяхното творчество, дават достатъчно основание да се разглеждат едновременно, заедно, като представители на народническата литература. А различията, които безспорно съществуват, ще се посочват при конкретните случаи и поводи. Предварително може да се каже, че у Максимовото

¹ Вопросы литературы, 1960, кн. 7, стр. 136.

литературно дело преобладават очерците и то с подчертана публицистичност и схематичност. Художественото въздействие на неговите творби е несравнимо по-слабо от разказите и повестите на Влайков.

3

Когато се появяват първите разкази на Влайков, а малко по-късно и на Максимов, у нас с повече или по-малко утвърдени имена на писатели са Ив. Вазов, Зах. Стоянов и Ст. Михайловски. Стихосбирките и повестите на Вазов, мемоарите на Захари Стоянов, продължаващи традициите на предосвобожденската ни литература — по-специално на Каравелов и Ботев, дават облика на нашата литература от 80-те години.

Основният герой в техните произведения е народът, но животът и проявлението на този герой са облени и обгърнати от сиянието на патриотичното въодушевление, от впечатленията на току-що завършилата национално-освободителна борба. Влайков и Максимов са едни от първите, които въвеждат в тогавашната ни литература човек от народа — селянина и пропадналия еснафин, но с неговите по-обикновени ежедневни интереси или събития в живота му, при една по-спокойна битова атмосфера. Разбира се, и с някои нови явления в следосвобожденската действителност. Като по-специална заслуга на Влайков може да се посочи и избирането на жената като централен герой в известна част от повестите и разказите му.

Но Влайков и Максимов имат за свои учители пак Каравелов и Вазов. Чрез тях се запознават най-напред и с творчеството на руските и украинските писатели — Пушкин и Тургенев, Гогол и Толстой, Шевченко и Марко Вовчок, а след първите стъпки идват Глеб Успенски, В. Гаршин, Короленко — писатели, които се намират под влияние на народническото движение, статиите и литературните критики на Н. К. Михайловски и т. н.

Естетическият идеал на Влайков и Максимов се оформя под въздействието на нашата реалистична и демократична литература, на творчеството на руските и украински писатели-реалисти, а малко по-късно и на руската народническа литература от 70-те и 80-те години.

Най-напред се появяват през 1885 г. разказите на Влайков „Седянка“ (сп. „Народен учител“) и „Разказ на една бабичка“ (в „Периодическо списание на българското книжовно държество“) (не говорим за ученическите му стихотворни и прозаични работи). Като първи творби на начеващия белетрист в тях се чувства неукрепналото перо още на младия автор. В „Седянка“ взема твърде голям превес идиличното, по подобие на народните песни, описание на народния бит с любовта на двама млади. В центъра на другия разказ стои един малко невероятен случай с изневярата, а след това и избождането очите на младата невеста.

Още в „Седянка“ и „Разказ на една бабичка“ обаче се чувствава онова, което е тъй характерно за Влайковия творчески почерк — бавно и спокойно, със склонност към описателност повествование, топлота и сърдечност, но и с известна наивна сантименталност в общия тон, с народен език, съдържащ богатството на народното творчество и особеностите на пирдопския говор. При създаването на тези свои първи по-значителни разкази младият автор възпроизвежда съвсем пряко най-непосредствените си впечатления и наблюдения.

Вече с повестите „Дядовата Славчова унука“ (1889) и „Деля Гена“

(1890) Влайков се налага като оригинална и надеждна сила в младата българска белетристика. Загатнатото в първите два разказа той тук разгръща, за да каже, общо взето, нова дума в нашата белетристика, да влезе в нея със свое художествено виждане, със свой стил и писателски темперамент. По същото време в края на 80-те години Максимов пише главно стихотворения (сб. „Нова гусла“ — 1890) в духа и стила на Каравеловата поезия, но те са твърде слаби, бледи в художествено отношение — под средното равнище на тогавашната българска поезия — затова не се разглеждат. А разказите му се появяват малко по-късно, в началото на 90-те години.

„Дядовата Славчова унука“ Влайков замисля и написва в Москва, преди да се запознал с народническите идеи на Н. К. Михайловски. Твърде интересни са и тук данните, които съобщава Влайков (пак в „Завои“) за онези първи размисли и приливи на творческо вдъхновение при създаването на повестта, за колебанията, които изживява, след като я изпратил на „Периодическо списание“, за влиянието на възгледите на Писарев и разсъжденията на Толстой. . . Но попаднал на статиите на Михайловски и въоръжен с неговата реалистично-утилитарна естетика, младият белетрист намира оправдание за съществуването на своята творба. В нея нямало социално-нравствени проблеми, но имало художествена правда. В какво е състои тази „художествена правда“?

Наистина Влайков не поставя големи и важни проблеми от философско-морален характер, не възпроизвежда също така изключителни събития. Впечатленията още от детството и особено от първата ваканция на московския студент, прекарана в родното място, носталгията по родината са първите жизнено-емоционални подтици, които го карат да разкаже за мили образи, да опише с поетично въодушевление родната обстановка, да се вживее в очарованието на скъпите спомени. И писателят, разказвайки за красивата и чиста любов на Райка и Ненко — две непоковарени селски чада — успява да нарисува общо взето живи и интересни портрети от миналото, особено на дядо Славчо. Авторът одухотворява живота на патриархалното българско село главно чрез любовта на двамата млади при една сравнително спокойна, а някъде и идилична обстановка. Наистина Влайков не е пропуснал да покаже и един чорбаджия-изедник — хаджи Донко, който със своите планове едва не помрачава чистите стремежи на младите. Но не в сблъскването на социално противоположни характери или в разгръщането на конфликти е силата на повестта, а в правдивото описание на редица картини от патриархалните отношения още в годините на робството, в лиричния тон, с който се води разказът и който спомага за възкресяване и внушаване на нравствената атмосфера от една минала епоха. Въпреки колебанията и пречките, любовните стремежи и мечти на Райка и Ненко се сбъдват. Злото е преодоляно и като красива песен се носи щастливата им любов, а след това и семеен живот. Тържествуват нравствените добродетели на патриархалната среда.

В другата повест — „Леля Гена“, главният образ е носител също така на патриархалните добродетели. Само че тук привързаността към семейството и патриархалният морал обричат леля Гена на дълбоки страдания, довеждат я едва ли не до истинска саможертва. С голяма любов Влайков разкрива трагедията на нещастната леля Гена. Сломена и с наранено сърце, мълчалива и страдаща, тя изгубва съвсем някогашната си физическа хубост, за да запази нравствената си красота. Безпредел-

ната вярност към семейството — тази светиня за обикновения човек от народа, ѝ дава сили да понесе всички удари на живота. Писателят показва голямо умение при изграждане образите на близки до сърцето му хора — бавно, търпеливо, уравновесено, но със сигурна ръка. Това белетристично умение изтъква още на времето д-р К. Кръстев.¹

Битовата рамка и атмосфера на повестта в известна степен се разчупва, тъй като писателят е доловил и определени промени в тази атмосфера — главно процеса на огражданияването. Съпругът на леля Гена, свикнал през дългите гурбетчийски години на градския живот и отвикнал от селския труд, напуща младата си невеста и се връща в града. Там по-свободно, по-нашироко разгръща своите сили, — разбира се, в търговията. Сприятелива се с началници и кметове, депутати, интересува се от избори и митинги, допадад му на сърце политическите разговори. Дребният собственик и еснаф, под влияние на града с новите икономически отношения в него, започва да се преобразява. Той още не е богат или силен — притежава кръчма и гостилница — но той има всички условия да се издигне материално и политически. А това издигане става в борба за пълно освобождаване от консервативните традиции на миналото — бит, морал и в постоянен стремеж за приспособяване към силните на деня в града. Така Марин, мъжът на леля Гена, макар да не е напълно изяснен като художествен образ, става рожба на една нова действителност.²

Близък по съдържание, а общо взето и по стил на „Седянка“ и „Дядовата Славчова унука“ е разказът на Максимов „През местници“, макар и писан малко по-късно. В основата му е легнало открадването на хубавицата Невянка от ергените на съседното село. Въпреки съпротивата и заканите по-късно на родителите на момата, всичко се изглажда. Двете семейства се готвят за сватба. Образите обаче са доста схематични.

И по тематика, и по проблематика „Дядовата Славчова унука“ и „Леля Гена“, както и първите два разказа на Влайков, не се отличават съществено от реалистичната литература от онова време. Тук могат да бъдат прибавени „Детенцето на кака Дона“ и в известен смисъл поради битовата и нравствената си атмосфера, но не и със социалните явления, отразени в тях — „Ратай“, „Чичо Стайко“ и др. на Влайков, а също така „През местници“, „Не било магия“ и отчасти „Кой ни е крив“, „На село“ (по същите съображения както „Ратай“ и др.) — на Максимов. Всички тези разкази и повести са написани в духа общо взето на реалистичната традиция, завещана още отпреди Освобождението, защото в двете повести например на Влайков — те са най-ярки и най-сполучливи — лесно може да се види методът и похватите най-напред на най-близкия учител на Влайков — Каравелов („Българи от старо време“, „Мамино детенце“), след това на Вазов („Чичовци“, „Хаджи Ахил“, „Митрофан и Дормидолски“).

Влайков (в твърде ограничен смисъл и Максимов) с посочените досега творби утвърждава патриархалния бит, живота от доброто старо време, дори идеализира нравствените устои и добродетелите на дребнобуржоазния бит. А този бит се явява обикновено недобра основа за богати и високи творчески полети. Толкова по-безспорна е заслугата на писателя, че успява, благодарение любовта си към героите на творбите

¹ Д-р К. Кръстев, Етюди и критики, 1894, стр. 141.

² Г. Константинов, Т. Г. Влайков, Литературно-критически очерк, 1960, стр. 58.

си, по художнически да одухотвори една такава действителност. Влайков утвърждава реалистичната битова бележистика, битовия реализъм в нашата литература. Началото на този реализъм слага Каравелов. Вазов с известни свои творби го продължава. В нашата реалистична следосвобожденска литература съществува известно разнообразие, има и различни оттенъци в изображението на действителността. Наистина основното, най-важното е критическият реализъм, несъгласието със съвременния живот, критика и дори сатира на този живот. Но не у всички автори и не у всички техни творби може да се открие винаги критико-изобличителното отношение. А и не винаги изобличителните творби са художествено най-завършените.

Битовият реализъм на Влайков, а в известен смисъл и на Максимов е в изходните позиции, в началото на реалистичната магистрала, по която върви следосвобожденската ни литература. Той нюансира и разнообразява този общ път. А връзката на посочените творби с народническите възгледи на двамата писатели е все още в онези жизнени предпоставки, които влизат в основата на народническото им мировъзрение — дълбоко вживяване и сливане с душата на народа, любов и преклонение пред неговия нравствен свят, пред добродетелите на селянина и изобщо на дребния собственик. Дори има и стремеж да се поразкраси, желание да се увековечи (по думите на Д. Благоев) дребнособственическият бит. Така пестеливостта, трудолюбието, набожността и т. н. се издигат като някакви абстрактни качества, които осигуряват честит и щастлив живот в семейството.

Преобладаващата жизнена и морална атмосфера в посочените разкази и повести на Влайков и Максимов е битовата, ограничена повече в рамките на патриархалното семейство, без особени и ярки конфликти, с по-ограничен полет на мислите и стремежите. Като се прибави и подробното описание на външната обстановка и на физическия портрет на героите, хвърлянето на много сили за подробното, стигащо до педантизъм и етнография описване на уредбата на къщата, двора и т. н. се получава така наречения битовизъм — една крайност и увлечение, особено на Влайков („Седянка“, „Дядовата Славчова унука“ и др.). Тук битовизмът обаче не трябва да се разбира винаги като антихудожествена етнография и фолклористика. Увлечения несъмнено съществуват — при описание на облеклото, физическата хубост на героите и т. н. Но на първо място все пак стоят човешките характери и съдби, пътищата им, които с такава логичност и естественост, с такава усърдие се стремят Влайков и Максимов, особено Влайков да внушат на читателя. От вътрешния свят на своите герои, в който идейно-духовните хоризонти са сравнително ниски, Влайков се стреми и в повечето случаи сполучва да извлече художествени и психологически ценности.

Все пак битовите елементи, и с увлеченията, могат да се сметнат като най-характерни, най-трайни, най-съществени в реалистичния метод на Влайков и Максимов. И по-късно, когато тяхното изображение се обогатява, най-често срещаната атмосфера в творбите им си остава битовата. Идеализацията на патриархалния бит носи и друга особеност в техния метод на изображение. Всяка идеализация е своеобразно отстъпление от реалистичните принципи. Затова в битовия реализъм на Влайков и Максимов се вмъкват романтични еле-

менти с битово-консервативен оттенък, тъй като се разхубавява онова, на което не принадлежи бъдещето, онова, което в настоящето е било преобладаващо, но което неминуемо ще си отиде. Героите, най-често стари хора, обръщат поглед към миналото, когато всичко е било хубаво, изяснено, устойчиво, когато трудът сякаш е бил по-лек, а отношенията между хората по-чисти. Това връщане назад, тази ретроспективна романтика и утопия на героите, възприета и от авторите, е несъмнено отклонение от реализма. Но тази романтика не се е превърнала в цялостна художествена концепция и позиция, не е преминала в стила и похватите. Тя наистина е един второстепенен елемент в художествения метод и изобразителната система на писателите. Би могло да се отиде и по-нататък — в разкриването на патриархалното минало може да се види и един своеобразен начин на несъгласие, на отвращаване от настоящето. Битът, нравствеността от миналото се противопоставя сякаш на обществените отношения, на онази нравственост, която носи капиталистическото развитие, с лъжата и фалша, с котерийната партизанска борба и т. н. Наистина наивни опити, наивен и романтичен протест срещу грозотата на настоящето, но все пак една мечта, едно желание за по-хубав живот. . .

И двамата автори, и на първо място Влайков, в посочените разкази и повести остават верни на друга една здрава и плодотворна традиция в българската литература — да се използва широко идейно-образното и поетично богатство на народното творчество. При изграждането на образите, при описанията те използват похватите и езика на фолклора.

4

Вглеждайки се по-дълбоко в променяния се живот, погледът на Влайков и Максимов придобива острота и социална прозорливост. Така в другите разкази, които следват до голяма степен хронологически, като „Косач“ (1890), „Чичо Стайко“ (1891), „Вестовой“ (1892), „Ратай“ (1892) — на Влайков и „Неслога“ (1892), „Кой ни е крив“ (1892), „В село“ (1892), „Огнище без огън“ (1893), „Бъдни вечер“ (1893) и др. — на Максимов, атмосферата, общо взето, пак е битова, но патриархалният бит вече е смутен, разколебан или дори разнебитен. В живота са проникнали нови явления и процеси, а заедно с тях започва и разрушаването на нравствените норми и понятия, на патриархалните отношения между хората и т. н. Писателите, благодарение на личните си и непосредствени впечатления, виждат как всичко това носи тежки удари на любимите им герои, прави още по-нерадостна тяхната участ. Влайков и Максимов забелязват и отразяват едни от най-съществените явления в нашия живот тогава и преди всичко разлагането на големите задружни семейства, пропадането на дребните собственици и все повече и повече увеличаващото се безимотно селско население, „земледелския пролетариат“ (Д. Благоев). В тези произведения е разкрита грозната истина за живота, главно в българското село от онези години.

Трогателна по своята правдивост е драмата на Панчо Дръндето („Ратай“). За първи път в нашата литература тук Влайков поставя за централен герой един ратай, като разказва неговата тъжна повест. Въпреки труда и пестенето, той не може да се сдобие със своя земя, с добитък и къща. Остават само сладките надежди и мечти. Не по-малко е теглото и съвсем трагична е съдбата на чичо Богдан („Кой ни е крив“)

Той не може да понесе оня страшен тормоз, на който го подлага чорбаджията-лихвар и накрая умира. От братската задружност, която е царяла в къщата на чичо Стайко („Чичо Стайко“) вече няма и следа. Синовете му, след като единият се връща от войниклък, а другият тръгва по дюлгерлък, гледат само своето и никой не се грижи за общото. И в семейството на бай Симеон („Неслога“) няма вече предишната сговорност. Още след оженването си по-малкият брат поисква да се отдели. Започнали са кавги и разпавии. Бае Цене („Косач“) вече не весели с кавала си сватби и сборове, защото трябва да плаща скъпи патенти и за шивачлъка, и за дюлгерлъка, и за. . . свиренето по сватбите.

С промените в поминъка в икономическите отношения настъпват основни промени и в психиката на хората, в отношенията между членовете на патриархалното семейство. Вместо братската обич и колективността, сега идва „индивидуализмът“ (Д. Благоев). Тази закономерност са установили писателите. Те са видели въздействието на такива социални явления и резултатите на такива икономически процеси, които в своята съвкупност тласкат икономическото развитие по пътя на капитализма. А с това се преобразяват и самите хора. Животът на селяни и занаятчийци става непоносимо тежък. Независимо от съжаленията и мъката на авторите, обективно те показват, че за дребнобуржоазните патриархални форми няма бъдеще — една победа на реализма на художествената правда над илюзорните надежди. С подобно познавателно значение са и някои очерци на Влайков („Кандидат за лакей“, „Три срещи“), и Максимов („Невидими просяци“ и др.).

Тези сравнително лесно установими външно-тематични показатели и елементи от разказите на Влайков и Максимов се привеждат, за да се види, че по жизнен материал, по теми, образи и събития посочените творби отразяват интересни явления и процеси, някои основни тенденции в общественото развитие, че тези събития и процеси дават дълбоко отражение върху жизнената съдба на основните герои. И пропадащият дребен собственик, и наемникът водят борба за насъщния хляб. С разорването се разваля хубавият и честит живот.

Изгубили икономическата си сила и материалната опора, разорените и обеднели дребни собственици са душевно смутени, деморализирани. Разореният и страданията пораждат съчувствието на авторите към жертвите на икономическото неравенство в едно социално несправедливо общество. Правдивият разказ, реалистичното описание, болката на писателите ги води до неприемане или дори осъждане на съвременната действителност. Цялото повествование е насочено към отричане по същество на една вълча система с нейните крепители. Може би не у всички разкази и очерци това е ярко и определено изразено, но то общо взето е така, както може да се намери у другите наши критически реалисти.

Като засягат основните обществени и идейно-нравствени пороци на съвременното буржоазно общество, авторите придават критико-реалистичен облик на своето изображение. Изобщо разказите и очерците са написани с метода на критическия реализъм. Подобно на другите наши писатели Влайков и Максимов не изгубват вярата си в нравствената сила на хората от народа. Те издигат например труда като основна жизнена и нравствена проблема. Щом престанат да се трудят, хората пропадат. Само трудът прави живота на човека „честит“, само той е гаранцията за щастieto на селянина и занаятчията, спасява го от лоши мисли, облагородява го

(„Чичо Стайко“, „Косач“, „Детенцето на кака Дона“ и др.). И писателите се стремят да не отстъпват от тази жизнена народна философия. Липсата обаче на историчност в погледа и отнсянието на народниците към народа придава сякаш една прекалена сантименталност на повествованието им, която не е така характерна за изображението на нашите най-ярки критически реалисти.

Наблюденията, а и художественото изображение на Влайков и Максимов отива и по-нататък. Те забелязват и поставят в основата на някои свои творби още по-ярки откъм социалнополитическа страна факти, събития и герои. В повечето случаи тези произведения са недостатъчно художествено цялостни и убедителни. Повече или по-малко те са актуални „хроники“ и очерци. Същественото е това, че фактите от едно грозно настояще влизат в полезрението, в творческия обектив на писателите, че са станали тяхно средство, с което показват, че отхвърлят и не приемат една действителност.

Влайков например е „обезсмъртил“ в очерка „Каменов“ (1895) един от „великите хора“ на епохата — политическия демагог и хамелеон, който мени своите убеждения в зависимост от момента и от най-груби лични сметки и изгоди. А очеркът на Максимов „Перник“ е остро изобличение на буржоазната държава, която с цялата си политика довежда до пълно обедняване на Гладниград (Самоков).

По-яркото и категорично отношение на Максимов към обществено-политическата действителност поосвобождава работите му от народническият наивитет, по-често срещащ се у Влайков. Дори формата, композицията, стилът до голяма степен стават по-съвършени, по-свободни и не така слъпо придържачи се към похватите на Каравелов. Личи по-голяма живост и динамичност на рисунъка. Но същевременно липсва на достатъчно жизнено-битова и емоционална атмосфера прави някои очерци и разкази на Максимов художествено недостатъчно уплътнени, без достатъчно белетристично оформени и разгънати характери. Влайков е единен и последователен в естетическата си позиция и в своя стил. У Максимов няма пълно единство в стила. Липсва една очертана и последователна линия в повествователния тон, в архитектуриката на разказите и очерците. Но и у него има една неподправена искреност. И неговите творби са „човешки документи“ на една неподкупна писателска и гражданска съвест.

Най-пълно, най-ярко и целенасочено са отразени политическите нрави у нас от 90-те години при Стамболовия и Стоиловия режим — с терора и политическата поквара, с котерийността и демагогията, с грубите сметки и мощта на икономически силните — в хрониката на Влайков „Кметове“ („В село“). И Дочо Войновски — стамболовски кмет, и неговия заместник Младен, и Прангата — селският чорбаджия са типични образи на епохата.

И друго едно явление, твърде характерно и свързано с укрепването на буржоазното общество у нас — военщината и специално офицерското съсловие — не отбягва от погледа на Влайков и в известен смисъл на Максимов. В големия разказ „Вестовой“ Влайков в духа на антимилитаристичната тенденция и традиция в нашата литература изобличава офицерството, като разкрива неговия празен живот и главно нечовешкото му отношение към народните синове, като бедния, но работлив и любознателен Кънчо. В тази душна и унижаваща човешкото достойнство атмосфера той пропада. Изглежда този разказ ще да се е поира-

вил на Горки. Той предлага да бъде преведен и на руски език.¹

Против войната и войниклъка се обявяват и бай Цено („Косач“), чичо Стайко („Чичо Стайко“), учителят Пешо („Среща“) от разказите на Влайков. В собствени авторски разсъждения и при всеки подходящ случай Максимов също така говори против войната — в „Перник“, „На бдни вечер“ (в казармата умира синът на чичо Стаменко) и др. Писателите не забравят изобщо онова вредно влияние на капитализма върху нравствеността на селянина.

Влайков и Максимов разкриват основните недъзи на съвременното общество, в крайна сметка, пропастта, която съществува между бедни и богати. Очерците и разказите им по същество не се различават, както бе отбелязано, от творбите, които се създават в онова време от нашите писатели критически реалисти.

Съчетали стила на реалистичния разказ със социално-идейната наситеност на очерка, писателите докосват такива обществени злини, че творбите им прозвучават едва ли не като изобличение на съвременната обществена действителност. Но те не стигат, с малки изключения, до истинската сатира, до яркото целенасочено изобличение.

Разказите и очерците на Влайков и Максимов, които са по-пряко свързани с обществено-политическата действителност, от която писателите-народници са общо взето възмутени, са повече „хроники“ — сухавати, недостатъчно сочни, с несъмнено познавателна стойност, но недостатъчно художествено уплътнени. Някои особености са продиктувани и от характера и изискванията на очерка. Влайков обаче се чувства у дома си, когато заговори за любими хора от патриархалното семейство, за близката на душата му обстановка и нравственост и когато всичко това освети чрез умилителните лъчи на спомените. Там, където се опитва да постави големите социални въпроси на емоционално-психологически, близък на автора морален план, той е недостатъчно убедителен. Той искрено желае например да предпази близките на сърцето му герои с техния чист патриархален морал от пипалата на капиталистическите отношения, но и в критиката си (доколкото съществува), и в стремежите си той внася безсилието, така да се каже, а дребнобуржоазния си мироглед и психика.

„Хрониките“ и очерците обаче са добри илюстративни документи за доказване общо взето опозиционното, но не борческо отношение на Влайков и Максимов към буржоазната действителност. Дори „Чичо Стайко“, „Косач“, „Неслога“, „На село“ са повече един диалог, чрез който авторите имат възможност да предадат разсъжденията и чувствата си към определени социални явления. Изобщо тези разкази и очерци са към оня голям брой произведения на нашата литература, които доказват нейния патос на отрицание. Пресилено, в разрез с истината ще бъде, ако се каже, че този патос е белег и за най-висока художественост. Пък и не у всички писатели — дори ярки критически реалисти — най-добрите, художествено най-завършените са творбите, наситени с изобличителен патос, или още по-точно — в които критиката, отрицанието са изразени открито, направо. Така е с Вазов, а дори по-късно в известна степен и с Елин Пелин. Не „Кардашев на лов“, „Епоха, кърмачка на велики хора“ и други са най-силните Вазови разкази, а „Иде ли“, „Дядо Йоцо гледа“ и т. н.

¹ М. Горький, Несобранные литературно-критические статьи, 1941, стр. 451.

Още по-очевидна е разликата при Влайков. Изобличението не е в неговия натюрел и писателски темперамент, не е влязло в идейно-емоционалната основа на неговите творби, в изобразителните похвати и средства. Друго е положението при Ст. Михайловски, Ал. Константинов, Г. П. Стаматов. При тях изобличението и сатирата са основен патос, творческа съдба, неотменими, основни елементи на целия им творчески профил. Читателят не може да си представи техни произведения без ирония, подигравка, изобличение, присъщи и на цялата им изобразителна, стилистична система. Само при споменаване името на тези автори в съзнанието ни изникват представите за морала във вестникарщината или в буржоазното семейство, или образът на знаменития бай Ганю. ... При Влайков читателят веднага си спомня „Дядовата Славчова унука“, „Леля Гена“, отчасти „Ратай“, а не „Кметове“, „Три срещи“ и др. Всичко това не означава подценяване на критико-реалистичните разкази и очерци на Влайков и Максимов, а стремеж да се намери тяхното истинско място в целокупното им творческо дело.

Наблюденията и впечатленията от една мрачна действителност са толкова силни, въздействието така поразително, че сякаш на авторите не остава ред и възможност да предпришат своите народнически рецепти за премахване на злото, за облекчаване съдбата на бедните и нещастните. Жизнените впечатления са позасенчили и заглушили народническите теории. Наистина Максимов декларира в края на разказите „Кой ни е крив“ — „Светлина дайте! Мракът е родител на всяко зло.“ А Влайков кара учителя Трайко да търси спасението единствено в просветата („Кметове“), но това са отделни и не най-съществени моменти в разказите. На първо място тук е пак любовта към обикновените хора от народа с тази разлика, че липсва общо взето стремеж за идеализиране и разкрасяване на патриархалния и дребнобуржоазен бит. Напротив, показана е истината за неговото разпадане и цялата грозотия на обществено-политическите нрави. Изобщо за народничеството, взето с ярките му теоретични форми в тези разкази и очерци трудно би могло да се говори. Но от това писателите не са загубили. Тяхното повествование е станало по-реалистично, социално по-правдиво и целенасочено. С една дума е станало критико-реалистично, макар не винаги да догонва цялостното художествено звучене на битово-реалистичното изображение.

5

Чрез вмъкване образа на учителя-народник — Пешо („Среща“ Миленков („Учителят Миленков“), Трайко („Кметове“) — у Влайков, и Милко („В село“), Петко („Кой ни е крив“), Бойчо („Злобата на деня“) и др. — у Максимов — авторите имат възможност конкретно да изразят народническите си възгледи. А там, където този образ като действащо лице липсва, заместват го авторите, които или направо, или с авторски разсъждения, персонифицирани като учители от първо лице, декларират народническите си позиции. Самото въвеждане на учителя-народник като образ в литературата е една своеобразна заслуга на писателите-народници, една особеност на народническата литература. Творческата работа по изграждането му върви под знака, под опита за художествена реализация на онези идейни принципи, които съставят ядрата на народническата идеология.

С какви по-конкретни качества и добродетели са надарили авторите

този образ? Учителят-народник обича искрено и дълбоко народа и работи не само с децата, но и с възрастните — отваря вечерни училища, читалища, библиотеки, държи сказки по различни културни и стопански въпроси. Героят винаги е в конфликт с учителите от старото поколение заради техния консерватизъм, еснафство и неучастие в обществените начинания. Изобщо ентусиазист, идеалист, той се води от единствената мисъл — да помогне на народа да се свести, да се прости с невежеството. И запознат с науката, с истината и за обществено-политическия, стопанския и културния живот, ще може по-добре да организира своя собствен живот, собствено стопанство и т. н. Явно е, че образът е илюстрация на народническите идеи на писателите. В повечето случаи обаче тези народни труженици-просветители почти не виждат практическите резултати, ползата от тази своя дейност.

Интересно е, че самите писатели, въпреки горещото им желание да представят колкото се може в по-привлекателна светлина тези свои любими образи, не смеят да се противопоставят на самата действителност. В собствените си признания или в авторската реч героите говорят, че тяхната просветителска работа отива едва ли не за луто. Народополезната дейност на учителите и на самите автори остава повече или по-малко тяхна мечта. Народническите илюзии и романтични мечти, които авторите лелеят, се разбиват на почти всяка крачка. Писателите, които приравняват такова голямо значение, такава изключителна роля на учителя-народник за подобряване живота на народа, всъщност с творбите си, когато се сблъскат с действителността, потвърждават илюзорния характер на народническия идеал. В този случай, както в очерците и разказите, посветени на обществено-политически явления и събития, действителността наистина опровергава в значителна степен народническите илюзии на писателите.

Учителят-народник в разказите на Влайков и Максимов много често изпада в наивни положения, когато трябва да се срещне с действителните потребности, които животът поставя. С това, разбира се, се улеснява тълкуването или по-точно опровергаването на неправилните народнически илюзии и преди всичко схващането на изключителната роля на просветата. Още на времето Благоев убедително и задълбочено разкри наивните народнически концепции.

Образите на учителите-народници — истински авторски резоньори — са най-слабата, най-неубедителната страна в литературното дело на Влайков и Максимов. От тези измислени и идеализирани образи разказите и очерците са загубили много. Тук трябва да се направи едно разграничение. В творби като „Кметове“ на Влайков, „На село“ и „Кой ни е крив“ на Максимов, образите на учителите не са на централно място и имат второстепенни художествени функции и затова не могат да засенчат реалистичните описания на сцени и конфликти, дори и изобличението на кметове и лихвари. Но в работи като „Среща“ и „Учителят Миленков“ (Влайков), „Една среща“, „Жив мъртвец“, „Недоволен човек“ и „Злобата на деня“ (Максимов), където учителят-народник е главен герой, авторите в най-добрия случай са диалогизирали някои статии от учителски списания.

Ако се сравнят и съпоставят тези творби на Влайков и Максимов с подобни разкази на Страшимиров или със стихове на Яворов, Ц. Церковски и други увлечени в социалистическите идеи писатели, ще се види как идейното предимство води общо взето и до художествено предим-

ство, до задълбоченост и правдивост в изображението. Докато у Влайков и Максимов преобладава примирението на героите със съдбата (най-много да се стигне до словесни възмущения), сантименталното и малко наивно съчувствие или опит да се помогне на народа чрез културното му издигане, у писателите, минали през социалистическите увлечения, се чувствува една неспокойна атмосфера, едно вътрешно недоволство. Героите в техните произведения не искат да се примирят с действителността, протестират и се възмущават. С по-висока идейна позиция е свързан изобщо борческият, бунтовен дори някъде, патос в творчеството на Страшимиров, Яворов и т. н. — „На нивата“, „На широк път“ и др. (Страшимиров). „На един песимист“, „Арменци“ и др. (Яворов). А героите-учители например в разказите на Страшимиров не само съчувствуват на народа, но се бунтуват и действуват, показват и изобличават народните врагове. Социалистическият стаж и „навеи“ помагат на тези писатели да видят и по-дълбоките корени на общественото неравенство и истинските причини за народното тегло. Да не говорим за това как социалистическите идеи дават криле на реализма на писателите, тъй като те гледат на действителността през очите на бъдещето с предчувствие, макар и смътно, за онова, което непременно ще дойде.

В по-голямата част от творбите на Влайков и Максимов, където присъствува като централен герой учителят-народник, се чувствува как на първо място сякаш излиза не отражението на действителността, а идеалът на авторите, който те се стремят да припишат на действителността. Образът не е характерен за тогавашния живот и отговаря преди всичко на народническите представи и мечти на писателите. Чувствува се отстъпление от принципите на реалистичното изображение. Оттук и народническо-романтичните черти и елементи в метода на Влайков и Максимов. Писателите желаят да видят осъществен своя идеал в действителността, но тъй като в нея не съществуват тенденции, които все пак да сочат пътищата за осъществяване на техните мечти, те се стремят да натрапят на живота, на жизнения материал свой идеал. Затова и романтичните черти приемат наивно-консервативна окраска. Авторите започват да апелират твърде много към моралните фактори, към съвестта и нравствените задължения. Техният реализъм придобива морализуващ характер.

Народническата литература у нас не е и не би могло да се нарече изцяло критико-реалистична. У нея има съчетание на реалното с надеждата, на строгото реалистично, което е основното, с болката, че старото си отива и наивната мечта за бъдещето. Без битово и народническо-романтичните елементи в творчеството на Влайков и Максимов се нащърбява цялостната и богата корона на дървото на реализма в българската литература. А някои страни от битовия реализъм на народническата ни литература се продължават от такива писатели като Петко Ю. Тодоров (но с големи увлечения в стилизация на народния бит и език), Добри Немиров, в по-ново време Илия Волен, Крум Григоров.

„Ако изображението на живота е вярно, то е народно“ — пише Белински. Без съмнение в по-голямата част от творбите на Влайков и Максимов изображението е вярно и правдиво. Народническата

ни литература в най-значителната си част е реалистична, правдива, народностна — и по тематика, и по авторска идейна позиция, и по герои, и по стил и език. Тя отразява, както и цялата ни реалистична литература, народната душа, народния мироглед, народните чувства и мисли, изобщо душевността на народа. Писателите-народници се стремят да видят и осветлят живота с погледа на народа, да го утвърдят или отхвърлят с оглед интересите и стремежите на народа. Използват и богатствата — главно езика, създадени от народния поетичен гений. В народническата литература навлизат определено селянинът — малоимотният, ратаят и селският учител, като основни герои. По народната си правда картината, която рисуват народническите писатели, не може да бъде заместена от никакви специални изследвания.

Разказите и повестите на Влайков и Максимов, написани в началото на 90-те години, са неразделно свързани с целокупната ни реалистична литература в онези години и по основните проблеми, и по художествените особености, защото са отражение и рожба на една и съща епоха, продължение на една и съща традиция. Същевременно обаче те притежават и някои особености, които се определят и диктуват главно от народническата идейна позиция на писателите. Така тази позиция и избраната във връзка с нея художествена цел обуславя в най-голяма степен и подбора на материала, и особената структура на разказите, и тона, с който се води повествованието, и арсенала от изобразителни средства. Така се сформират известно и твърде относително своеобразие в художествената система на народническата литература.

Желанието на Влайков и Максимов да прокарат и продемонстрират непременно в значителна част от своите творби народническите си идеи придава на произведенията им особен публицистичен облик. Публицистичността на народническата литература говори най-напред за това, че тази литература се интересува от важните и животрешущи въпроси на съвременността, като разкрива главно трагичния образ на дребния собственик или неуспяващия учител-народник на фона на една мрачна действителност. Затова публицистиката се вмъква в художествената тъкан на повествованието като една необходимост на писателите, тъй като те желаят по-пряко и по-непосредствено и в по-достъпна форма да внушат идеите си на читателя-съвременник.

При Влайков и Максимов публицистичността е твърде илюстративна. Най-често тя е художествен недостатък, защото се внушава по съвсем оголен, художествено наивен и неубедителен начин. Прекъсва се описанието или най-често воденият диалог и писателят по чисто умозрителен път, като в статия, прибавя своята оценка, своята поука или съвет. Най-ярко тази илюстративност е изразена при героите учител-на-родници. От разговорите и споровете им може да се научи едва ли не цялата програма на народническото течение в учителското движение — обществената мисия на учителя, дръзновенията и идеализмът на истинския учител, ролята на вечерните училища, на културните дружества и т. н. — с повторения и шаблони, като в статия или окръжно. . . . Макар и развълнувани наблюдатели и слушатели Влайков и Максимов стават съвсем открити проводници на идеи и истини, които поднасят направо и наивно, а не чрез образни обобщения.

При художествено най-завършените работи на Влайков и Максимов, изпъстрено с авторски оценки, чувства и т. н. повествование се насища

с по-голяма искреност и емоционалност. Съчувствието, сърдечната болка, споделените тревоги и чувства придават на разказите и повестите по-голяма сърдечност и топлота. Авторите се стремят да създават художествена история на живота, на страданията, стремежите на човека от народа. И тъй като са с много чувствителни към нещастията на народните синове сърца, творбите им са облъхнати с една дълбока човечност, с един хуманизъм, наистина малко наивно сантиментален, но дълбок и свенливо искрен.

Емоционалността, топлотата се получава не винаги със специални лирически отклонения или излишен патос, а с вживяването в разказаните събития и главно с любовта при обрисовката на любимите герои. Писателите си служат обаче и с отделни емоционални обръщения или възклицания, за да дадат открит израз на чувствата си. Впрочем рядко може да се срещне белетрист от 90-те години, който да не изразява също така отношението си към съдбата главно на нашите селяни — Страшимиров, Ник. Попфилипов, М. Георгиев и други.

Влайков в повечето от творбите си и Максимов в отделни свои работи създават такъв тон на водене на разказа — чрез обобщения и използване на обрати в народната реч, — че сякаш беседват с читателя. Особено Влайков, който като че ли разговаря с близък човек, роднина и прави най-искрени изповеди пред него. Това сливане с масата, с нейния мироглед е един от безелите на дълбоката народност на неговото творчество. И Влайков остава верен на своя стил, на своя начин на разказване. Но у него има еднообразие, повтаряне и т. н. Така например той разказва доста еднообразно, еднотонно, равно и мудро, сякаш без достатъчен изразен писателски темперамент, без особени полети на въображението и драматични положения. Дори у него има и нещо повече. В стремежа си да стане пълен изразител на народната душа, мисъл, чувства, надежди и т. н. Влайков стига до възприемане на някои примитивни до известна степен черти в душевността на човека от народа. И липсата на по-голямо, по-дълбоко творческо извисяване води до известна архаичност на авторската позиция, до известен анахронизъм в тона, стила и т. н., забелязани още на времето и особено очевидни днес. Например религиозната примирителност и фаталистична философия на някои от неговите стрини и лелини, дядовци и чичовци писателят възприема и като свои. Прякото и открито изразяване на авторската позиция е най-приемливо и най-естествено в работи като очерка на Максимов „Перник“, написан в стегнат, динамичен, остро-изобличителен стил, звучащ с иронията си като фейлетон.

Влайков и Максимов твърде често използват и обръщението към читателя, чисто по каравеловски. Ибоцко говорят в първо лице — като герои, участващи в действието, или като свидетели и слушатели на разказите на свои роднини и познати, които разказват. А отгук и задушевността и изповедният характер на повествованието на писателите. С този каравеловски похват, следван и от Страшимиров, Мих. Георгиев и др., се цели, види се, да се предаде и по-голяма жизнена достоверност. „Кога минеш през наше село, драги читателю, ако можеш отбий се у Ненкови. . .“ („Дядовата Славчова унука“), „Шарен свят, читателю, нали? — Като започнеш от пеленачета, та дори до белокосите старци, „който има, ще му се даде, а който няма, и това ще му се вземе“. Страшна житейска философия!“ („Невидени просяци“).

Посочваме тези особености в изобразителната система на Влайков и

Максимов не защото са присъщи само на тях. Те са характерни изобщо за тогавашната ни белетристика. Но у народническата тези особености са по-подчертани и във връзка с цялостния народнически мироглед и светосещане на писателите-народници — получават някои нюанси. А и художествените недостатъци, остарелите похвати на нашата белетристика от онези години (отбелязани много отдавна от критиката) не се изтъкват, за да се*отправят обвинения към писателите с такава късна дата, а за по-голяма пълнота и цялостност на бележките.

Във връзка с така изразеното авторско отношение в творбите на Влайков, упрекът на Благоев към писателя, че в „Ратай“ и „Чичо Стайко“ не личала позицията на художника, би трябвало да се разбира в смисъл, че писателят не посочва истинския изход от социалните противоречия, че липсва перспектива, тъй като не познава законите на общественото развитие. Иначе позицията на автора е ясно изразена, но не е най-правилната. Освен това Благоев препоръчва на Влайков да се учи от Глеб Успенски, като по неговия и примера на другите руски народнически писатели съедини художествената литература с публицистиката. От липсата на такова съединяване неговите произведения губели много. Но интересно е, че когато Влайков прави такъв опит — в очерците си с образа на учителя-народник — и явно не сполучи, Благоев не се колебае да го разкритикува твърде остро. И Благоев ще да е имал предвид това съединяване да стане поне от прогресивните позиции на един Глеб Успенски, а не от Влайковите наивни народнически илюзии. Несполучливият опит на Влайков като че ли опровергава надеждите на Благоев. Публицистичността очевидно не допада на Влайков, не е в неговия, както вече много пъти се посочва, творчески натюрел. Неговата сила не е в направо изразените и формулирани идеи, а в спокойното рисуване на бита.

Бита на дребния собственик Влайков описва, както бе вече изтъкнато, с най-голямо познаване и с дълбоко вживяване, с избиране на интересни подробности, с предметност и конкретност на рисунъка, със спокоен, естествен тон, с народен език, въпреки прекалената употреба на думи и изрази от говора и народните песни на родното му място. Влайков е „битописател на народния... живот“, по израза на Плеханов за Глеб Успенски. Но в изложението на Влайков наистина има битовизъм, описателност. В какво се проявяват? Главно в това, че в редица случаи — „Седянка“, „Дядовата Славчова унука“, „Ратай“ и др.—описанието на битовата атмосфера, на битовите детайли застава в центъра на творческите усилия, превръща се едва ли не в самоцел, тъй като не се свързва достатъчно със съдбата на героите им, с по-големите идейно-нравствени проблеми на живота, на епохата. У Влайков безспорно съществуват подобни увлечения. В някои разкази или в отделни моменти на творбите се получава сякаш някакъв етнографски набор, фолклорна статистика от чертите на външния портрет на героите: от изброяването на всички предмети в къщи, на двора, от подробното описание на всички черти на лицето или особености в облеклото на героите и т. н. Така читателят може да научи най-пълни подробности от облеклото на Райка („Дядовата Славчова унука“) — „китен от скъпата боя сукман, обшит със сърмени гайтани и с копринени кенета с кенарлиови поли“, с „гиджелик“, с пояс и позлатени „чапразе“, „кенарови нагръдки“, „филибелишка пиринка“, бели като сняг „ръкаве“, памучни чорапе, чохени чехли и т. н. Или за това какво може да си купи Панчовица („Ратай“) с припечелените 5—6 гроша...

Без съмнение Влайков притежава изключително силна памет и способност да долавя и най-малките подробности. Колкото и да е добросъвестно и правдиво, точно и богато описанието, вижда се, че художествената мярка е нарушена и се стига до художествено нецелесъобразна описателност, до ненужно, едва ли не фотографско правдоподобие. Тези про- странни, разгънати описания за не особено важни неща, пречат на живо- востта и динамиката на разказа. Затова и композицията е разтегната и се получава м у д н о с т и п о в е с т в о в а т е л н а р а з л я т о с т .

При разкриване душевните преживявания на героите при пси- логическата характеристика има съществени различия между Влайков и Максимов. У Влайков има повече завършени худо- жествено образи със своя нравствена същност. У Максимов — по-малко такива образи, а повече схемите на учителите-народници. Но и у Влай- ков се забелязва известна елементарност и шаблонност при разкриване линията, по която вървят поведението и преживяванията дори и при най-близките нему любими герои от патриархалното семейство. При всяка случайна среща или когато си помислят един за друг на Райка и Ненко сърцата винаги започват да „тупат, тупат. . .“, или в тях се влива „нещо сладко, сладко. . .“ Там пък, където заговорят за съвре- мните си — обществени дейци и главно учители, носители на народни- ческите идеи — героите на Влайков и Максимов съвсем обедняват откъм душевен живот.

Влайков и Максимов започват своите разкази обикновено не със случката или описанието, а направо с героите, с тяхното облекло или професия, с тяхното детинство, родители, роднини или с уредбата на къщата, двора и т. н. Чак след това достигат до събитията, конфлик- тите, преживяванията. Влайков много добре подготвя всичко това, добре мотивира постъпките на героите и води последователно и спокойно, уве- рено, но и малко бавно читателя до случката — „Лея Гена“, „Ратай“, „Вестовой“ и др. Същото е при „Неслога“ и някои други разкази на Максимов. На много широка основа поставят двамата писатели употре- бата на д и а л о г а . Разговарят извънредно много героите, разговарят авторите с героите и то почти във всеки разказ. В малко творби обаче диалогът изпълнява функциите си на важно средство и подтик в раз- витието на действието, в разкриването на характерите. Преобладават разказите, които са изцяло построени на диалог, обаче толкова елемен- тарен и обяснителен, че всъщност движение и сблъскване не се получават.

Едно подробно и специално изследване би разкрило и редица други особености в похватите, в стила, езика и т. н. на двамата писатели. Тук се забелязват само известни страни, доколкото са необходими за един по-общ поглед върху народническата литература.

★

В своята съвкупност литературното дело на Влайков и Максимов се явява една интересна и своеобразна картина на нашия живот от 90-те години на миналия век. То е в подстъпите на реалистичната ни лите- ратура. Една съпоставка между това дело и нашата днешна социалисти- ческа литература и естетика е твърде рискована и на пръв поглед сякаш съвсем немислима. Толкова очевидно са историческите и художествено- естетическите различия. И наистина, както народническите илюзии бяха опровергани от живота и преодолені твърде рано в нашата обществена

мисъл, така и в художествената практика народническите идейни позиции бяха отдавна надживени. И изобразителната система на писателите-народници бе усъвършенствувана и обогатена твърде рано. Още с творчеството на Елин Пелин бяха изживени битовизъмът и описателността. Обогати се художествената форма, стилът, повествователната техника — с динамика и подвижност, с експресивност и поетичен полет. . .

Все пак известни традиции на народническата литература продължиха да живеят, продължават да живеят дори и до днес в нашата литература, защото селячеството като нейна историко-социална база си остана. Останаха животът, борбите, стремежите му, т. е. общата основа на демократизма в националната ни литература. И този демократизъм разбира се, с всичките различия от исторически и идеен и художествен характер бе продължен, развит и от Елин Пелин, и от Йовков, и от други наши писатели. Родни сестри на леля Гена са например Елка на Елин Пелин и Райка на Пенчо Славейков. Дори като по-далечни нейни „посестрими“ могат да се вземат Тошка и Севда на Караславов. . .

С народността си характер, със своеобразния си реализъм и демократизъм, въпреки идейно и художествено слабите моменти, народническата литература влиза в нашето демократично литературно наследство. Днешната ни социалистическо-реалистическа литература използва и развива това наследство.